

Patskaņa *ɟ* lietojums nomenu, verbu un adverbu gala zilbēs: dziļo tāmnieku izlokšņu piemērs¹

The use of the vowel ɟ in the endings of nominals, verbs and adverbs: A case from the deep Tamian (Tāmnieki) subdialects

Daira Vēvere

Latvijas Universitātes Latviešu valodas institūts

Kalpaka bulvāris 4, Rīga LV-1050

E-pasts: daira.vevere@gmail.com

Publikācijā aprakstīts lībiskā dialekta dziļajām tāmnieku izlokšnēm raksturīgais patskaņa *ɟ* un tā fonētisko variantu *e*, *ɛ* un *a* lietojums nomenu, verbu un adverbu gala zilbēs Popes, Ziru, Piltenes, Zlēku, Ances, Dundagas un Ugāles izlokšnē.

Pētījuma pamatā ir pētāmo izlokšņu runas dati, kas iegūti laikā no 2008. līdz 2019. gadam. Salīdzināšanai, kā arī aprakstāmās lingvistiskās parādības izplatības un dinamikas noskaidrošanai izmantoti 20. gs. 50. un 60. gados iegūtie izlokšņu materiāli, kas glabājas Latvijas Universitātes Latviešu valodas institūta (LU LaVI) izlokšņu arhīvā.

Pētījuma rezultāti rāda, ka patskanis *ɟ* dziļajās tāmnieku izlokšnēs visbiežāk sastopams vienskaitļa un daudzskaitļa lokatīvā, mazāk – vienskaitļa un daudzskaitļa datīvā. Vietas adverbi, kas beidzas ar patskani *ɟ* vai tā fonētiskajiem variantiem *ɛ* un *e*, mūsdienās konstatēti visās pētāmajās izlokšnēs. Ancē un Dundagā patskanis *ɟ* un *e* joprojām saklausāms noteikto adjektīvu un kārtas numerāļu gala zilbēs. Arī saīsinātās verbu formas, kas beidzas ar *-ɟ* resp. *-e*, mūsdienās saglabājušās galvenokārt Dundagas un Ances izlokšnē, kaut 2008. un 2010. gadā tās vēl tika konstatētas Piltenes un Zlēku izlokšnē. Pārveidotās verbu un substantīvu atgriezeniskās formas mūsdienās reģistrētas pārsvarā Ancē un Dundagā.

Kopumā secināms, ka mūsdienās sarūk patskaņa *ɟ* un tā variantu lietojums nomenu, verbu un adverbu gala zilbēs tajās pozīcijās, kur literārajā valodā tiek lietoti patskaņi *ā*, *ē*, *ī*, *ū*, *a*, *u*, *i* un divskaņi *uo*, *ai*, *ie*, tomēr tā vēl aizvien ir uzskatāma par tipisku dziļo tāmnieku izlokšņu parādību.

Atslēgvārdi: patskanis *ɟ*; nomens; verbs; adverbs; gala zilbe; dziļās tāmnieku izlokšnes; lībiskais dialekts.

¹ Publikācija izstrādāta Latvijas Zinātnes padomes Fundamentālo un lietišķo pētījumu projektā „Jauna pieeja latviešu ģeolingvistiskajos pētījumos: atvērtie dati” (Nr. Izp-2018/1-0213).

Lībiskā dialekta dziļajās Kurzemes jeb tāmnieku izloksnēs vairāku vārdsķiru, t. i., substantīvu, adjektīvu, numerāļu, verbu un adverbu, gala zilbēs tiek lietots patskanis *ę* un tā fonētiskie varianti: *e*, *ē* un *a*, kas aizstāj latviešu literārās valodas patskaņus *ā*, *ē*, *ī*, *ū*, *a*, *u*, *i* un divskaņus *uo*, *ai*, *ie*. Ar patskaņa *ę* variantiem šeit domāts ne tikai šaurais *e* un pusplatais *ē*, bet arī *a*, kas pētāmajās izloksnēs fonētiski nav tīra *a* skaņa, bet pa vidu starp plato *ę* un *a*, bet kas tomēr ir tuvāks literārās valodas *a* skaņai.

Pētījuma pamatā ir Popes, Ziru, Piltenes, Zlēku, Ances, Dundagas un Ugāles izloksnes (sk. 1. attēlu) materiāls, ko veido publikācijas autore pašas vāktie izlokšņu dati, ekspedīciju laikā (no 2008. līdz 2019. gadam) ierakstot teicēju runu brīvā formā, tādējādi iegūstot iespējami autentisku izlokšņu materiālu. Analīzē izmantotos runas datus pamatā snieguši pētāmo izlokšņu vecākās paaudzes informanti, kuru valodā vēl aizvien ir novērota šeit aplūkotā parādība, vairums sastapti Ancē un Dundagā (teju visu 18 vecāko teicēju runā, vecuma grupā sākot no 60 gadiem), mazāk – citās tāmnieku izloksnēs.

Publikācijā arī sniegts aprakstāmās izlokšņu parādības lietojums starp pētāmajām izloksnēm, kā arī vērtēta šīs parādības dinamika un izplatība mūsdienās, salīdzinot autore vāktos izlokšņu materiālus ar 20. gs. 50. un 60. gados iegūtajiem Latvijas Universitātes Latviešu valodas institūta (turpmāk tekstā – LU LaVI) izlokšņu arhīva datiem, kas ir informantu sniegtās atbildes uz „Latviešu valodas dialektu atlanta” jautājumiem, kā arī izlokšņu teksti.

1. attēls. Pētāmās dziļās tāmnieku izloksnes (karti veidojusi raksta autore)

Galotne $-e < -ē < -ē < -ei < -ai$ vērojama $o-$ un $\bar{a}-$ celmu vienskaitļa datīvā un lokatīvā, savukārt $\bar{e}-$ celmu vienskaitļa datīvā galotne $-e < -ē < -ē < -ei$. Tāds pārveidojums lībiskā dialekta dziļajās tāmnieku izloksnēs sastopams arī nominatīvā, kas beidzas ar $-ais$, piem., *gudrēs* u. c. (Endzelīns 1951, 90; Rudzīte 1964, 177).

Dziļajās tāmnieku izloksnēs galotne $-e$ ir bieži sastopama visu celmu substantīvu vienskaitļa lokatīvā (sk. arī Rudzīte 1964, 205–206), piem.:

- (1) *gadē* (< *gadā*), *skuōlē* (< *skuoļā*), *riņķē* (< *riņķī*).

Savukārt daudzskaitļa lokatīvā ir galotne $-ēs$, piem.:

- (2) *diēņēs* (< *dienās*), *ciēmēs* (< *ciemuos*), *ganēs* (< *ganuos*).

Šī īpatnība, kad lokatīva formās e tiek lietots literārās valodas garo patskaņu \bar{a} , \bar{e} , \bar{i} , \bar{u} un divskaņa uo vietā, ir raksturīga visām pētāmajām dziļajām tāmnieku izloksnēm, bet ir novērots, ka atsevišķās izloksnēs lokatīva galotnēs mēdz lietot arī patskani e , \bar{e} vai a .

Patskaņa a lietojums raksturīgs galvenokārt Ances un Dundagas izloksnei, resp., tām dziļajām tāmnieku izloksnēm, kas atrodas vairāk Kurzemes ziemeļos, arī tajos vārdos, kas latviešu literārajā valodā beidzas ar patskani \bar{i} vai divskani uo , piem.:

- (3) *stūra* (< *stūrī*), *krāsna* (< *krāsni*), *ganas* (< *ganuos*).

Pusplatais e saklausāms Zlēku un Ziru izloksnē, kas savukārt atrodas vairāk pētāmā areāla dienviddaļā, piem.:

- (4) *vakarē* (< *vakarā*), *laikē* (< *laikā*), *ceļmalē* (< *ceļmalā*).

Toties savdabīgi, ka šaurais e bieži saklausāms Ancē, piem.:

- (5) *meže* (< *mežā*), *lauke* // *loūke* (< *laukā*), *laukes* (< *laukuos*), *lejes* (< *lejās*), *plaves* (< *plavās*).

Ancē šauro e mēdz lietot blakus platajam e un a , piem.:

- (6) *stallē* (< *stallī* ‘kūti’), *ciēmēs* (< *ciemuos*), *ganes* // *ganas* (< *ganuos*), *rafas* (< *ratuos*).

Mūsdienās ir sastopami reti izņēmumi (autorei izdevies fiksēt vienā gadījumā), kad šaurais e tiek lietots arī Dundagas izloksnē:

- (7) *ciēmes* (< *ciemuos*).

Arī pēc LU LaVI izlokšņu arhīva datiem redzams, ka Dundagā tomēr biežāk lietotas lokatīva formas ar e , piem.:

- (8) *mugrē* (< *mugurā*), *rītē* (< *rītā*), *stallē* (< *stallī*) (pier. 1966. g.).

Tas pats vērojams arī 1964. gada LU LaVI Ances izloksnes materiālos:

- (9) *soūlē* (< *saulē*), *pašē galuōtņē* (< *pašā galuotnē*), *ēč i katrē mežē* (< *ēči* ‘kadīki’ ir *katrā mežā*), *rūdņēs* (< *rudeņuos*), *gābliņēs* (< *gabaliņuos*).

LU LaVI izlokšņu dati rāda, ka patskaņa *ę* un tā variantu lietojums senāk bijis izplatīts plašākā dziļo tāmnieku izlokšņu areālā, tā, piem., vienskaitļa un daudzskaitļa lokatīva formas, kas beidzas ar *ę* vai *a*, agrāk reģistrētas Ugāles izlokšnē:

- (10) *māļę* (< *mājā*), *loūķę* (< *laukā*), *pļavę* (< *pļavā*), *vęçęs laiķęs* (< *vęçuos laikuos*), *krūmas* (< *krūmuos*), *sēnas* (< *sēnēs*) (pier. 1954. g.).

Tas pats fiksēts arī Ziru izlokšnē:

- (11) *mežę* (< *mežā*), *pilšętę* (< *pilšētā*), *rudeņęs* (< *rudeņuos*), *ciēmiņas* (< *ciēmiņuos*), *šanas* (< *šanuos*) (pier. 1963. g.).

Turklāt tajos pašos Ziru izlokšnes materiālos redzams, ka daudzskaitļa lokatīvā patskaņi *ę* un *a* var tikt lietoti blakus vienā izteikumā:

- (12) *vęças laiķas vak'ŗęs* (< *vęçuos laikuos vakaruos*).

Līdzīga tendence lokatīva formu veidošanā konstatēta arī Zlēku izlokšnē, piem.:

- (13) *avenęs* (< *avenēs*), *drēbęs* (< *drēbēs*), *smilktęs* (< *smilktīs* 'smiltīs'), *purās* (< *puruos* 'purvos'), *miltas* (< *miltuos*), *vęçęs laiķas* (< *vęçuos laikuos*) (pier. 1963. g.).

Piltenes izlokšnes piemēros redzams, ka patskanis *ę* pamatā fiksēts vienskaitļa lokatīvā, patskanis *a* – daudzskaitļa lokatīvā:

- (14) *abrę* (< *abrā*), *dižę druve* (< *dižā* 'lielā' *druvā*), *mežas* (< *mežuos*), *dūņainās diķas* (< *dūņainuos diķuos*), *vęças laiķas* (< *vęçuos laikuos*) (pier. 1963. g.).

Savukārt Popes izlokšnē lokatīva formas beidzas ar *e* gan vienskaitlī, gan daudzskaitlī un ar *a* daudzskaitļa lokatīva formās, piem.:

- (15) *baļļe* (< *baļļā*), *pilšte* (< *pilšētā*), *mūgre* (< *mugurā*), *kājes* (< *kājās*), *ciēmas* (< *ciēmuos*) (pier. 1964. g.).

Mūsdienās šādi vokāļu pārveidojumi lokatīva formās galvenokārt raksturīgi vecākās paaudzes izlokšņu pārstāvju runai, lai gan paretam tādi saklausāmi arī vidējās paaudzes dundadznieku runā, piem.:

- (16) *tani laiķe* // *tani laiķę* (< *tani* 'tajā' *laikā*), *divas kaņas* (< *divuos kapuos*) (ier. Dundagā 2015. g.).

Apskatot Ances un Dundagas izlokšnes vecāko teicēju sniegtos lokatīva piemērus un tos salīdzinot ar LU LaVI izlokšņu arhīva datiem, var sacīt, ka patskaņa *a* lietojums nav radies literārās valodas ietekmē, proti, tas nav saīsinātais *ā*, bet gan sena skaņa, kas lietota blakus *ę* skaņai (sk. Endzelīns 1951, 90; arī Krautmane-Lohmatkina 2002, 37).

Šai īpatnībai mūsdienās ir tendence nivelēties, par ko liecina svārstības formu lietojumā, proti, izlokšnes skaņas tiek lietotas blakus literārajai valodai

pietuvinātajām skaņām, resp., nedziļajās tāmnieku izlokšnēs lietotajām skaņām. Šādas svārstības konstatētas pat vecākās paaudzes teicēju runā, piem.:

- (17) *taī viēņe māja* (< *tai vienā mājā*), *viēne jauka diēna* (< *vienā jaukā dienā*), *nākuoša diēņe* (< *nākuošā dienā*), *treša jūņijē* (< *trešā jūnijā*) (ier. Dundagā 2015. g.); *smāg bij viēna viēte iř uōtra* (< *smagi bija vienā vietā un uotrā*) (ier. Zlĕkās 2010. g.).

Platais *ę* resp. *e*, *e* literārās valodas *ā* (> *a*) vietā ir sastopams arī vietas adverbos:

- (18) *iēkšę // iēkšę // iēkše* (< *iekšā*), *āre // āre // āre* (< *ārā*), *kuōpe // kuōpe // kuōpe* (< *kuopā*), *aūkšę // aūkšę // aūkše* (< *augšā*), *viērse // viērse // viērse // viērse // viērse // viērse* (< *virsū*).

Šādi adverbji (18) mūsdienās fiksēti visās pētāmajās izlokšnēs, tomēr biežāk tie ir konstatēti Piltenes, Zīru un Zlĕku izlokšnē.

Pārējās pētāmajās izlokšnēs biežāk lieto bezgalotņu vietas adverbju formas:

- (19) *iēkš, ār, aūkš*.

Dziļajām tāmnieku izlokšnēm arī raksturīgi vecie illatīvi, kas beidzas ar *-ęn*, *-en* vai *-en* (< *-an*, *-un*) (sk. arī Endzelīns 1951, 601), kas mūsdienās fiksēti pamatā Piltēnē, Zīrās un Zlĕkās (sal. ar Paulu L. 1927, 52; Ēvalde 1940, 56), piem.:

- (20) *āreņ // āreņ // āreņ* (< *āran* ‘ārā’), *viērseņ // viērseņ // viērseņ // viērseņ // viērseņ // viērseņ* (< *virsun* ‘virsū’).

Pēc LU LaVI izlokšņu arhīva datiem redzams, ka skaņa *ę* Dundagā lietota arī nominatīvā:

- (21) *taīn māte, kaīn te pulķe bēn i, nau viēge!* (< *tai mātei, kam tie pulkie ‘daudzie’ bērni ir, nav viegli!*) (pier. 1966. g.).

Arī noteikto adjektīvu gala zilbēs dziļo tāmnieku izlokšņu runātāji mēdz lietot patskani *ę* (retāk – *e*), kas vērojams vairākos locījumos, piem.:

- (22) *vęçę* (< *vęcais*), *mazę* (< *mazais*), *liēļę* (< *lieluo*), *liēlakę* (< *lielākais*), *galvęņę* (< *galvęņais*) (ier. Dundagā 2015. g.); *baltę* (< *baltais*), *tumšę* (< *tumšā*), *diže ēdamkaruōt* (< *dižā* ‘lielā’ *ēdamkaruote*), *pēdes* (< *pēdējais*), *maze mājiņi* (< *mazā mājiņa*), *a maze bāniņi* (< *ar mazuo bāniņu* ‘bānīti’) (ier. Ancē 2017. g.).

Kā redzams pēc piemēriem (22), noteiktais adjektīvs *mazais* tiek saīsināts par *maze* gan nominatīvā, gan akuzatīvā, un tikai pēc konteksta nosakāms tā locījums.

Šādas saīsinātas noteikto adjektīvu formas publikācijas autore mūsdienās ir fiksējusi pārsvarā Ancē un Dundagā. Citās pētāmajās izlokšnēs tā ir konstatēta vien atsevišķos gadījumos:

- (23) *garęs* (< *garais*) (ier. Popē 2014. g.); *mazęs* (< *mazais*) (ier. Ugālē 2014. g.); *es vispār dabīge kafī nezeē* (< *es vispār dabīguo kafiju nedzeru*) (ier. Zlėkās 2010. g.).

LU LaVI izlokšņu materiālos minēti šādi piemēri:

- (24) *bal̄tes kliēdeŗš* (< *baltais kliers* ‘ceriņš’), *muņš bi tiē liēle brūne zirniņ* (< *mums bija tie lielie brūnie zirniņi* ‘zirnīši’) (Ancē, pier. 1964. g.);
- (25) *veceŗš šķūns un māj* (< *vecais šķūnis un māja*) (Dundagā, pier. 1966. g.; sal. ar Dravniece 2008, 19–20);
- (26) *diŗe lapsen* (< *diŗā* ‘lielā’ *lapsene* ‘sirsenis’), *jaūnes puoŗams i pļāv* (< *jaunais puosums* ‘līdums’ *ir pļava*), *mazēs meļles vārns sauc pa ķāķim* (< *mazās meļlās* ‘melnās’ *vārns sauc par ķāķiem*), *a liēle karjuōt smeļ zuŗ n(u)o katļ* (< *ar lielu karuoti smeļ zupu nuo katla*) (Piltēnē, pier. 1963. g.; sal. ar Ēvalde 1940, 50);
- (27) *maņ vece māt stāsteŗ pasakŗ* (< *man vecā māte stāstīja pasakas*), *tās bi kuōpiŗes pļāvŗ* (< *tās bija kuōpīgās pļavas*) (Zirās, pier. 1963. g.; sal. ar Ēvalde 1940, 50);
- (28) *bal̄tes ceriŗš* (< *baltais ceriņš*), *bal̄te kriņģelēn* (< *baltā kriņģelene* ‘pīpene’) (Zlėkās, pier. 1963. g.; sal. ar Paulu L. 1927, 50);
- (29) *kupļes uōzālŗ un kupļe liēp* (< *kuplais uozuols un kuplā liepa*), *tas miļāķes dēŗ* (< *tas miļākais dēŗ*), *vislabāķes* (< *vislabākais*) (Ugālē, pier. 1954. g.; sal. ar Grauds-Graudevics 1927, 25).

Popes izloksnē lietotas noteikto adjektīvu formas, kas beidzas ar *e*, piem.:

- (30) *brūnes sīraps*, *bal̄tes* (< *brūnais sīrups*, *baltais*), *liēle baļle iēķŗ* (< *lielā baļļa liek iekŗā*) (pier. 1964. g.).

Jāpiezīmē, ka Popes izloksnes aprakstos blakus šaurajai *e* skaņai dota arī platā *ē* vai pusplatā *ē* skaņa (sk. Krautmane 1936, 114, 123; Krautmane-Lohmatkina 2002, 43–45):

- (31) *diŗes // diŗes* (< *diŗais* ‘lielais’), *liēles* (< *lielais*), *mazēs // mazēs* (< *mazais*).

Plašais piemēru devums LU LaVI arhīvā un citos aplūkotojās avotos apstiprina, ka patskaņa *ē* resp. *e* lietojums noteiktajos adjektīvos agrāk ticis aktīvi lietots visā pētāmo izlokšņu areālā.

Tāpat dziļajām tāmnieku izloksnēm ir raksturīgs *ē* lietojums vienskaitļa un daudzskaitļa datīvā, kas vēl joprojām saklausāms Ancē un Dundagā, piem.:

- (32) *māŗe* (< *māŗai*), *puiķe* (< *puikam*), *zvēŗeŗm* (< *zvēŗiem*), *kuōķeŗm* (< *kuoķiem*).

Arī datīvā, līdzīgi kā lokatīvā, iespējams dažādu skaņu lietojums gala zilbē, tā, piem., pat vienā izloksnē var tikt lietots gan patskanis *ē*, gan *e*, gan *a*:

- (33) *meiṭe* (< *meitai*), *mazmeiṭe* (< *mazmeitai*), *mazmazmeiṭa* (< *mazmazmeitai*) (ier. Dundagā 2015. g.).

LU LaVI izlokšņu materiālos vērojams, ka agrāk Dundagas izloksnē datīvā pārsvarā lietota *ę* skaņa:

- (34) *māšę* (< *māšai*), *māṭę* (< *mātei*) (pier. 1966. g.).

Platais *ę* kā vienskaitļa, tā daudzskaitļa datīvā fiksēts arī Ances izloksnē:

- (35) *ruōṣę* *i smuks smaks* (< *ruozei ir smuka smaka* ‘smarža’), *bęrzęm* (< *bęrzjiem*), *ābļęm* (< *ābuoliem*), *ķiřšęm* (< *ķiřšiem*), *pučenęm* (< *pučenēm* ‘pīlādžiem’) (Ancē, pier. 1964. g.).

Līdzīgi piemēri atrodami arī citu pētāmo dziļo tāmnieku izlokšņu LU LaVI materiālos, kur Zlēkās un Zirās reģistrēti šādi piemēri:

- (36) *pūce liē:ls ačs* (< *pūcei lielas acis*), *kleiṭe ruōks pa iřim* (< *kleitai ruokas* ‘piedurknes’ *par iřām*), *vařvōksne i septiņš krāš* (< *varavīksknei ir septiņas krāsas*), *ūzmūrę liē:l stēl: guōvęm* (< *uzmūrēja lielu stali* ‘kūti’ *guovim*) (Zlēkās, pier. 1963. g.); *māṭę pašę grūt gāi* (< *mātei pašai grūti gāja*), *kalvenęm smārž i smuk* (< *kalvenēm* ‘kalmēm’ *smarža ir smuka*), *ziērgęm nę, tuōš dikt zāg* (< *zirgiem nē, tuos dikti* ‘loti’ *zaga*), *manam vęceņm a i diō ziē:rg* (< *maniem vęcājiem* ‘vecākiem’ *arī ir divi zirgi*) (Zirās, pier. 1963. g.).

Kā redzams pēdējā Ziru izlokšnes piemērā (36), daudzskaitļa datīvā blakus galotnei *-ęm* lietots arī patskanis *a*, kas liecina par izlokšņu parādības nivelēšanos jau 20. gs. 60. gados.

Popes izloksnē datīvā savukārt lietota šaurā *e* skaņa:

- (37) *meiṭe* (< *meitai*), *siēve* (< *sievai*), *vęceņm cilvęķeņm* (< *vęciem cilvęķiem*) (pier. 1964. g.).

Mūsdienu dziļajās tāmnieku izloksnēs, mazinoties patskaņa *ę* lietojumam vārdu gala zilbēs, arvien biežāk tiek fiksētas literārajai valodai tuvinātas datīva formas, kas beidzas ar *-ęi* resp. *-ei*:

- (38) *vęcāķęi* (< *vęcākai*), *siřdeį* (< *sirdei* ‘sirdij’) (ier. Zlēkās 2010. g.).

Līdzīgi kā adjektīvās, galotne *-ęs* un *-ę* saklausāma kārtas numerāļos nominatīva, datīva, akuzatīva un lokatīva formās, piem.:

- (39) *piřmęš* (< *pirmais*), *piřmę siēve* (< *pirmai sievai*), *piēktę* (< *piektuo*), *uōtrę diēņę* (< *uotrā dienā*).

Arī šī īpatnība (39) mūsdienās tiek lietota galvenokārt Dundagas un Ances izloksnē, kaut gan nesen tā fiksēta arī citās pētāmajās izloksnēs, piem., Zirās:

- (40) *uōtrę diēņę* (< *uotrā dienā*) (ier. 2010. g.), un Piltenē: *piřmes* (< *pirmais*) (ier. 2008. g.; sal. ar Ēvalde 1940, 51).

LU LaVI izlokšņu arhīvā sastopami šādi piemēri ar kārtas numerāļiem:

- (41) *veñtīņ daņce, ka pīrmeš sniegs krīt* (< *ventiņi dancuo, kad pirmais sniegs krīt*) (Ancē, pier. 1964. g.);
- (42) *viēns ka:ŗš bi tas vispīrmeš* (< *viens karš bija tas vispirmais*) (Popē, pier. 1964. g.);
- (43) *sešte klase* (< *sestā klasē*) (Zirās, pier. 1963. g.);
- (44) *treše diēņe* (< *trešā dienā*), *dīus spaņ:s es vare pacēlt, treše vėl paneš* (< *divus spaņņus ‘spaiņus’ es varēju pacelt, trešo vėl panesu*) (Zlēkās, pier. 1963. g.).

Mūsdienu Ziru un Zlēku izloksnē šādas numerāļu formas (43–44) publikācijas autore nav vairs konstatējusi.

Patskanis *ę* (retāk – *e*) citu vokāļu vietā nereti stājas verbu formās – gan 2. konjugācijas vienkāršajā tagadnē, gan 2. un 3. konjugācijas vienkāršajā pagātnē, piem.:

- (45) *zīve* (< *dzīuvo, dzīuoja*), *strāde* (< *strādā, strādāja*), *rune* (< *runā, runāja*), *darę* (< *darīja*), *zine* (< *zināja*), *ziēde* (< *dziedāja*).

Šī īpatnība (45) mūsdienās vērojama galvenokārt Ances un Dundagas izloksnē. 2008. gadā tā ir saklausīta tikai vienas Piltenes izloksnes teicējas (dz. 1924. g.) runā:

- (46) *viēns zīve Piltene, uñ viēns zīve te „Kaļnmaļuos”* (< *viens dzīuvo Piltenē, un viens dzīuvo te „Kaļnmaļuos”*), *jāsārge* (< *jāsargā*).

2010. gadā šī īpatnība vēl konstatēta Zlēkās:

- (47) *maņm duōme* (< *mamma duomā*) (siev., dz. 1920. g.); *tad duōme, ka labāk nau* (< *tad duomā, ka labāk nav*), *jaūniēš ka staige* (< *jaunieši ka staigā*) (siev., dz. 1924. g.).

Pārējās dziļajās tāmnieku izloksnēs galvenokārt tiek lietotas vispārinātās verbu formas, kas beidzas ar tādu piedēkli, kāds tas ir literārās valodas vārdos, piem., 2. konjugācijas vienkāršās tagadnes verbos:

- (48) *zīvouô* (< *dzīuvo*), *strāda* (< *strādā*), *runa* (< *runā*).

Savukārt 2. konjugācijas vienkāršās pagātnes verbos tiek saglabāts arī piedēklis *-j-*, piem.:

- (49) *zīvouï* (< *dzīuoja*), *strādaj* (< *strādāja*), *runaj* (< *runāja*).

Vecākās paaudzes runātāji blakus šīm formām mēdz lietot tādas verbu formas (gan 2., gan 3. konjugācijas vienkāršajā pagātnē), kur saglabāts piedēklis *-j-*, savukārt otrs piedēklis mainījies tā kvalitāti:

- (50) *zīveļi* (< *dzīvuoja*), *duōmēļi* (< *duomāja*), *kūpineļi* (< *kūpināja*), *vāreļi* (< *vārija*) *sūteļi* (< *sūtija*), *neruneļi* (< *nerunāja*).

LU LaVI izlokšņu arhīvā redzams, ka 20. gs. 50. un 60. gados verbu formas, kas beidzas ar *ę*, reģistrētas arī citās pētāmajās izloksnēs:

- (51) *zīvoę* (< *dzīvuo*), *mizeę* (< *mizuo*), *zāģę* (< *zāģē*), *lasę* (< *lasīja*), *stādeę* (< *stādīja*), *taiseę* (< *taisīja*) (Piltēnē, pier. 1963. g.);
 (52) *runę* (< *runā*), *strādeę* (< *strādā*), *māceę* (< *mācīja*), *stāsteę* (< *stāstīja*) (Ugālē, pier. 1954. g.);
 (53) *runę* (< *runā*), *strādeę* (< *strādā*), *zīvoę* (< *dzīvuo*, *dzīvuoja*), *skaneę* (< *skanēja*), *rezeę* (< *redzēja*) (Zirās, pier. 1963. g.);
 (54) *bradeę* (< *bradā*), *glabeę* (< *glabā*), *ęļpeę* (< *ęļpuo*), *stāsteę* (< *stāstīja*), *seideę* (< *sēdēja*), *roudeę* (< *raudāja*) (Zlēkās, pier. 1963. g.).

Popē reģistrētas verbu formas, kas beidzas ar šauro *e*:

- (55) *zīve* (< *dzīvuo*), *nožāve* (< *nuožāvē*), *dare* (< *darīja*), *ziēde* (< *dziedāja*), *klaūse* (< *klausīja*) (pier. 1964. g.).

Pētāmajās izloksnēs patskanis *ę* resp. *e* nereti sastopams arī verbu atgriezeniskajās formās, piem.:

- (56) *ņēmtęs* (< *ņemties*), *iēduōmtęs* (< *ieduomāties*), *ačęreęs* (< *atčęruos*, *atčęras*), *liēķęs* (< *liekas*), *mętajęs* (< *mętājas*), *męteęs kuōp* (< *mętas kuopā*), *pruōjamņ nelaižęs* (< *pruojām nelaižas*) (Dundagā; sal. ar Dravniece 2008, 23);
 (57) *kusteęs* (< *kustuos*), *acereęs* (< *atčęruos*) (Ancē).

Pēc piemēriem redzams, ka Dundagas izloksnē pamatā tiek lietotas verbu atgriezeniskās formas, kas beidzas ar *-ęs* (56), Ances izloksnē – ar *-es* (57).

Salīdzinot autores mūsdienās ierakstīto runas materiālu ar agrāk iegūtajiem datiem, kas glabājas LU LaVI izlokšņu arhīvā, konstatējams, ka Ances izloksnē fiksētas verbu atgriezeniskās formas nevis ar šauro *e* gala zilbē, bet gan ar plato *ę* skaņu, piem.:

- (58) *tęķęļ dikt badęs* (< *tękuļi dikti* ‘loti’ *badās*), *skateęs zvaigzņęs* (< *skatās zvaigznēs*), *duōdeęs tāļę ceļę* (< *duodas tālā ceļā*) (pier. 1964. g.; sal. ar Krautmane-Lohmatkina 2002, 46, 50–51).

Tāpat LU LaVI izlokšņu arhīva materiālos redzams, ka patskanis *ę* verbu atgriezeniskajās formās lietots arī citās dziļajās tāmnieku izloksnēs:

- (59) *maņ tik klōsteęs* (< *man tika* ‘patika’ *klausīties*), *bi jastāst, citā:d jo bę:rn dōzeęs* (< *bija jastāsta, citādi bērni jau daudzās*), *vair nevař emācteęs* (< *vairs nevar iemācīties*), *un kapęc maņ mācteęs?* (< *un kāpēc man mācīties?*) (Zirās, pier. 1963. g.);
 (60) *dīķę i pulķ dēleņs, tūr nevař māzgteęs* (< *dīķi ir pulka* ‘daudz’ *dēlenes* ‘dēles’, *tur nevar mazgāties*), *ka satiēkas, ta vaig sabučteęs* (< *kad*

satiekas, tad vajag sabučuoties), rādsēs sapņas (< rādīsies sapņuos) (Zlēkās, pier. 1963. g.).

Piltenes un Ugāles izloknes materiālos fiksēts, ka patskanis *ɟ* lietots blakus a:

- (61) *ņevaī a tām mušam š(u)ogad glābtes (< nevar ar tām mušām šuogad glābties), viš baīdas pac n^o sāv ēn (< viņš baidās pats nuo savas ēnas) (Piltene, pier. 1963. g.);*
- (62) *šiē stā un brīnes (< šie stāv un brīnās), es koūnas nuō sovīm vārdim // -ēn (< es kaunuos nuo saviem vārdiem), jūs jou smiēsēs pa mān (< jūs jau smiesies ‘smiesieties’ par mani) (Ugālē, pier. 1954. g.).*

Popes izloksnē atšķirībā no citām pētāmajām izloksnēm verbu refleksīvajās formās lietota šaurā *e* skaņa:

- (63) *partizāņ stāu piē luōg un raūges (< partizāni stāv pie luoga un rau-gās), kuī tas tāt i rades, ku tād buṃb i cēles (< kur tas tāds ir radies, kur tāda bumba ir cēlies ‘cēlusies’), ta viņ te vaīr nerādjes (< tad viņi te vairs nerādās) (pier. 1964. g.; sal. ar Krautmane-Lohmatkina 2002, 46–48, 51–52).*

Uz to, ka šī īpatnība lietota visās pētāmajās izloksnēs, norāda arī „Latviešu valodas dialektu atlanta” 78. karte un tās komentāri (sal. Sarkanis 2013, 103, 268).

Dziļajās tāmnieku izloksnēs galotne *-es* vērojama *ā*-celmu substantīvu atgriezeniskajās formās, kas beidzas ar *-šanās* (> *-šņes*) (sal. ar Krautmane-Lohmatkina 2002, 38, 48), piem.:

- (64) *rāšņes (< rāšanās), smiēšņes (< smiešanās).*

Mūsdienās šādas saīsinātas atgriezeniskās formas reģistrētas galvenokārt Ancē un Dundagā.

J. Endzelīns (1951, 906–907) uzskata, ka formants *-es* atgriezeniskajos verbos un verbālnoņemtos drīzāk radies no *-ies*, nevis *-as* < *-ās*.

Ancē un paretam arī Dundagā patskanis *ɟ* tiek lietots tādās saīsinātās substantīvu formās kā:

- (65) *rūnšēn (< runāšana), dāršēn (< darīšana), padāršēn (< padarīšana).*

Kaut gan LU LaVI arhīvā atrastie izlokšņu dati pierāda, ka agrāk šādu formu lietojums Dundagas izloksnē nav bijis retums:

- (66) *duošēn (< duošana), ziedšēn (< dziedāšana), miššēn (< miršana) (pier. 1966. g.).*

Šādi substantīvi, kas beidzas ar *-šēn*, 1954. gadā reģistrēti arī Ugālē, piem.:

- (67) *miēršēn (< miršana).*

Pārējās pētāmajās izloksnēs jau 20. gs. 60. gados dominē literārajai valodai pietuvinātās substantīvu formas ar *-šan*, piem.:

- (68) *žaūdšan* (< *žaudēšana* ‘žāvēšana’) (Piltēnē, pier. 1963. g.);
 (69) *nošaušan* (< *nuošaušana*) (Popē, pier. 1964. g.).

Kaut gan 1940. gada „Filologu biedrības rakstos” substantīvi ar *-šēn* un *-šņes* fiksēti arī Piltenes un Ziru izloksnē (sk. Ēvalde 1940, 46):

- (70) *nikšēn* (< *nikšana*), *dāršēn* (< *daršana*), *iēšēn* (< *iešana*), *smīašņes* (< *smiešanās*).

Pēdējie piemēri (70) apliecina, ka senāk šī tāmniekiem raksturīgā parādība bijusi izplatīta plašākā pētāmo izlokšņu areālā, tomēr pieļaujams, ka jau 20. gs. vidū tāmnieku izlokšņu runātāji paralēli lietojuši rakstu valodas iespaidotās formas ar *-šan*, *-šanas*.

Secinājumi

Analizējot patskaņa *ē* un tā fonētisko variantu *e*, *ē* un *a* lietojumu nomenu, verbu un adverbu gala zilbēs Kurzemes lībiskā dialekta dziļo tāmnieku izlokšņu materiālos, secināms, ka visbiežāk patskanis *ē* tiek lietots vienskaitļa un daudzskaitļa lokatīvā. Šādas substantīvu formas vēl joprojām ir saklausāmas visās pētāmajās izloksnēs, bet regulārāk un aktīvāk tās tiek lietotas Dundagas un Ances izloksnē, kas atrodas pētāmā areāla ziemeļos, turpretim retāk šī lingvistiskā parādība sastopama Piltenes, Ziru un Zlēku izloksnē, kas atrodas dziļo tāmnieku izlokšņu dienvidu daļā.

Vēl arvien pētāmajās izloksnēs vērojams patskaņa *ē* resp. *e* lietojums vienskaitļa un daudzskaitļa datīvā. Mūsdienās tas saklausāms pārsvarā Ancē un Dundagā.

Patskanis *ē* resp. *e* vēl joprojām saklausāms noteikto adjektīvu un kārtas numerāļu gala zilbēs. Arī šī parādība galvenokārt vērojama Ances un Dundagas izloksnē.

Saīsinātās verbu formas, kas beidzas ar *-ē* vai *-e*, mūsdienās saglabājušās lielākoties Dundagas un Ances izloksnē, kaut arī 2008. un 2010. gadā tās vēl ir konstatētas Piltenē un Zlēkās.

Arī verbu un substantīvu atgriezeniskajās formās un substantīvos ar izskaņu *-šēn* patskanis *ē* mūsdienās fiksēts galvenokārt Ancē un Dundagā, lai gan agrākos avotos redzams, ka tie lietoti arī citās dziļajās tāmnieku izloksnēs.

Lai gan publikācijā aprakstītais patskaņa *ē* un tā fonētisko variantu lietojums nomenu, verbu un adverbu gala zilbēs literārās valodas patskaņu *ā*, *ē*, *ī*, *ū*, *a*, *u*, *i* un divskaņu *uo*, *ai*, *ie* vietā dziļajās tāmnieku izloksnēs 21. gs. ir krietni samazinājies, kopumā secināms, ka šī lingvistiskā parādība vēl joprojām tiek lietota un tā ir uzskatāma par vienu no raksturīgākajām Kurzemes dziļo tāmnieku izlokšņu pazīmēm.

Saīsinājumi

ier.	ierakstīts
LU LaVI	Latvijas Universitātes Latviešu valodas institūts
pier.	pierakstīts
siev.	sieviete

Avoti

1. 2008. gadā Dairas Vēveres ierakstītie audiomateriāli Piltenē.
2. 2010. gadā Dairas Vēveres ierakstītie audiomateriāli Zirās.
3. 2010. gadā Dairas Vēveres ierakstītie audiomateriāli Zlēkās.
4. 2014. gadā Dairas Vēveres ierakstītie audiomateriāli Ugālē.
5. 2014. gadā Dairas Vēveres ierakstītie audiomateriāli Popē.
6. 2015. gadā ierakstītie audiomateriāli Dundagā LU HZF rīkotajā ekspedīcijā.
7. 2017. gadā Dairas Vēveres ierakstītie audiomateriāli Ancē.
8. 2019. gadā Dairas Vēveres ierakstītie audiomateriāli Dundagā.
9. LU LaVI izlokšņu arhīva materiāli (pier. 1954.–1966. g.).

Literatūra

1. Dravniece, Sofija. 2008. *Dundagas izlokšnes teksti*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts.
2. Endzelīns, Jānis. 1951. *Latviešu valodas gramatika*. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība.
3. Ēvalde, Līvija. 1940. Piltenes un Ziru pagasta izlokšne. *Filologu biedrības raksti*. XX, 36–58.
4. Grauds-Graudevics, Žanis. 1927. Ugāles izlokšne. *Filologu biedrības raksti*. VII, 12–30.
5. Krautmane, Lida. 1936. Popes pagasta izlokšne. *Filologu biedrības raksti*. XVI, 108–129.
6. Krautmane-Lohmatkina, Lida. 2002. *Pope un kaimiņizlokšnes*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts.
7. Paulu Līzbete. 1927. Zlēku izlokšne. *Filologu biedrības raksti*. VII, 31–55.
8. Rudzīte, Marta. 1964. *Latviešu dialektoloģija*. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība.
9. Sarkanis, Alberts (sast.). 2013. *Latviešu valodas dialektu atlants. Fonētika*. Apraksts, kartes un to komentāri. Rīga: LU Latviešu valodas institūts.

Summary

The present research aims at describing the use of the vowel ϵ and its phonetic variants e , ϵ and a in the endings of nominals (including nouns, adjectives, and numerals), verbs and adverbs.

The linguistic analysis is based on speech data from older speakers, acquired by interviewing the speakers of seven deep Tamian (*Tāmnieki*) (or Courland Livonic) subdialects of the Livonic dialect: *Pope*, *Ziras*, *Piltene*, *Zlēkas*, *Ance*, *Dundaga* and *Ugāle* during

the period of 2008–2019. These data are compared with materials from the University of Latvia Latvian Language Institute dialect archive (obtained in the 1950s and 1960s).

The results of the present research show that use of the vowel *ɛ* still occurs in the singular and plural locative case, less often in the singular and plural dative case. The adverbs of place, e.g., *iēkšɛ // iēkšɛ // iēkše* (< *iekšā*) ‘inside’, *viērse // viřse // viērse // viřse // viērse // viřse* (< *viršū*) ‘above’, etc., are still used in all deep Tamian subdialects. The vowels *ɛ* and *e* also appear in the endings of the definite adjectives and numerals, e.g., *vęçes* (< *vęçais*) ‘the old one’, *mazes* (< *mazais*) ‘the little one’, *piřmes // piřmes* (< *pirmais*) ‘the first’, etc. Shortened verb forms with the endings *-ɛ* or *-e* nowadays are mostly used in the subdialects of *Ance* and *Dundaga*, although they were also recorded in the subdialects of *Piltene* (in 2008) and *Zlēkas* (in 2010). Reflexive verbs and nouns are found mainly in *Ance* and *Dundaga*.

Even though use of the vowel *ɛ* and its phonetic variants in the endings of nominals, verbs and adverbs has diminished, it can be concluded that it is still a typical linguistic feature of the deep Tamian subdialects.

Keywords: vowel *ɛ*; nominals; verbs; adverbs; word ending; the deep Tamian (*Tāmnieki*) subdialects; the Livonic dialect.

Rakstam ir Creative Commons Attiecinājuma 4.0 Starptautiskā licence (CC BY 4.0) / This article is licensed under the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>)